

Enes Kujundžić

ZNAČENJE „ILUMA“ S POSEBNIM OSVRTOM NA „ISTOČNO BLAGO“ MEHMED-BEGA KAPETANOVIĆA LJUBUŠAKA

I

Pojavu, razvoj i uslovno rečeno, opadanje islamskih znanosti u Bosni do kraja devetnaestog stoljeća teško je razmatrati bez uzimanja u obzir koncepta znanosti kako je on bio utemeljen u intelektualnoj historiji Bosanskih Muslimana.

Dosadašnja istraživanja na tom polju karakteristična su po odsustvu empirijskih pokazatelja jer glavnina izvornog materijala još nije ni inventarisana a kamoli sadržajno prezentirana. Ova konstatacija bazira se na malom broju objavljenih kataloga rukopisnih zbirki na istočnim jezicima koji, uz alhamijado građu, čine dokumentarnu osnovu za tu vrstu istraživanja, dok status iluma u okviru usmeno-književnog nasljeđa nije ni bio razmatran. Statistička istraživanja koja bi mogla dati odgovor na pitanje o ekstenzivnosti naučne produkcije distribuirane po jezicima, naučnim granama i periodima zamisliva su tek sa publikovanjem preostalih kataloga, regista i vodiča u rukopisnu i arhivsku građu u domaćim zbirkama i prikupljanjem činjenica o sadržajima od interesa za bosansku problematiku u stranim kolekcijama.

Da bismo izbjegli zamku donošenja preuranjenih zaključaka, za početak, predlažemo jasnije određenje termina „ilum“, kao prilazne tačke širem okruženju znanosti, odnosno načina kako je on bio shvaćen u prošlosti bazirano na literarnim izvorima prepoznatljivog individualnog autorstva.

Izvorna usmeno-književna građa koja se tiče ovog pitanja biće razmatrana u drugom dijelu ovoga priloga, a oslonit će se na paremiološke oblike tretiranja iluma u Istočnom blagu Mehmed-bega Kapetanovića Ljubušaka.¹⁾

Ilum je bosanska varijanta termina „’ilm“ na arapskom originalu, a prihvaćeno je da predstavlja značenje za više izraza našeg jezika od kojih su

1) Za građu koja je razmatrana korišten je zbornik *Istočno blago* koji su u dvije knjige priredili F. Nametak i L. Hadžiosmanović, „Svjetlost“ Sarajevo, 1988. godine.

mu najbliži: „nauka“, „znanost“, „znanje“. Od toga su i izvedenice „ilumli“ u značenju učen, učena, obrazovan, obrazovana, što je ušlo i u našu narodnu pjesmu „Ilumli se Zlata dogodila pa kad vidje šta u knjizi piše...“²⁾. Tu spada i izraz „ilum - sahibija“ u značenju učen čovjek.

Mi ne možemo ovdje ulaziti u finija razgraničenja terminoloških nijansi kakva su moguća ako se uzmu u obzir tumačenja data u Filozofijskom rječniku gdje se kaže: „Nauka nije isto što i znanost, jer naukom nazivamo - za razliku od pojedinačnih znanosti - zajedničkim ciljem ili svrhom povezane rezultate pojedinih znanosti, koji služe istoj praktičnoj primjeni. Isti Rječnik znanost definira kao „metodički stečena i sistematski sređena znanja o određenom području ili aspektu zbilje..., a samo znanje je objektivno zasnovana uvjerenost u istinitost nekog suda, ili sudova.“³⁾

Glavni orijentir za razumijevanje iluma u kontekstu islamskog intelektualnog okruženja čini nam se manje je situiran u njegovom filozofijskom definiranju, a više u mogućnosti determiniranja njegovih istoznačno važnih komponenti, jedne koju možemo označiti kao sekularnu i druge kao religijsku.

Ovo prilično pojednostavljeno gledanje, međutim, ne uzima u obzir činjenicu da sam koncept iluma nije u prošlosti bio čvrsto omeđen i da se mijenjao kroz vrijeme, a ovdje je, ipak, takvo gledište ponuđeno da bismo ga sveli na koliko-toliko za razumijevanje dostupnu dimenziju. Znanju, odnosno onima koji znaju, u Kur'anu je dato prominentno mjesto. Tako u suri XXXIX, ajet deveti postavlja se emfatično pitanje: „Reci: Zar su isti oni koji znaju i oni koji ne znaju?“ Potom slijedi dramatično upozorenje: „Samo oni koji pameti imaju poruku primaju.“⁴⁾

U suri LVIII, ajet 11, kaže se: „i Allah će na visoke stepene uzdignuti one među vama koji vjeruju i kojima je dato znanje.“⁵⁾

Ilum u značenju „znanja“ nasuprot „džehlu“ ili neznanju povezan je sa brojnim terminima od kojih ćemo spomenuti samo neke: ma'rifa, ḥikma, šu'ūr, ra'y, dihn, 'aql, ḡann, fahm, naẓar, fikr, idrāk, wahm, ma'qūl, ṣiḡq, ṣanā', naẓar, fikh itd.

Najčešći korelativ iluma ipak je „ma'rifa“.

Glagol “alime“ u značenju znati upotrijebljen je u Kur'anu i u perfektu i u imperfektu, ali u imperativu on najčešće znači „učiti“ dok „ta'allama“

2) Navedeno prema A. Škaljić: *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*. Svjetlost, Sarajevo, 1965. str. 344-345.

3) Vidi pod odrednicama „Nauka“, „Znanost“, „Znanje“ u Filozofijskom rječniku, Matica hrvatska, Zagreb, 1965.

4) *Kur'an*. Preveo Besim Korkut. Orijentalni institut Sarajevo, 1977, str. 477.

5) Isto, str. 576.

podrazumijeva dugotrajno i naporno izučavanje nekog predmeta, a rezultat te aktivnosti je „ilum“. „,‘Arafa“ pak znači poznavati nešto, a određena razlika između riječi „ma’rifa“ i „,‘ilum“ pojavila se veomas rano u krugovima islamskih mislilaca pri čemu je prvi termin podrazumijevao znanje stečeno kroz kontemplaciju i iskustvo, dok je druga riječ podrazumijevala znanje stečeno spontanošću. Odatle se, uz izvjesni redukcionizam, moglo doći do shvatanja da „ma’rifa“ označava profano - sekularno znanje dok „,‘ilum“ znači poznavanje putova do Boga tj. znanje bilo čega što je u vezi sa teologijom.

Međutim, particip aktivni „,‘ālim“ vremenom je stekao značenje učenjaka verziranog u ne samo vjerskim pitanjima, dok je izraz „,‘ilum“ išao u pravcu oznake za učenost općenito. U ranijem periodu u iskazu „,‘taleb ul-‘ilumi“ skriva se značenje traganja za „,‘tradiciojm“ što je podrazumijevalo dugo i naporno putovanje u traganju za prenosiocima autentičnih hadisa. Neka od pitanja pokrenutih u prethodnom razmatranju dotaknuta su u djelu „,‘Kitāb al-‘i’ lām bi manāqib al-islām“ Abū ‘l-Ḥasana al-Āmirija (u. 381/992) iz Egipta koji je između ostalog istakao:

„Znanosti se dijele na vjerske i filozofske.

Vjerske znanosti sastoje se iz tri grupe: Jedna je intuitivna - kao što je (na primjer) znanost učenjaka hadisa. Druga se oslanja na intelekt i to je disciplina kojom se bave mutekelimuni (odnosno filozofi). Treća je zajednička osjećanju i intelektu: to je znanost stručnjaka prava. Potom slijedi nauka o jeziku, ona je instrument koji služi svim trima prethodnim disciplinama.

Filozofske znanosti dijele se pak u tri grupe: Jedna se oslanja na osjetilnu percepciju to je znanost prirodoslovaca. Druga je intelektualna a poznata je kao metafizička znanost. Treća je zajednička za ove prethodne dvije i zove se znanost matematičara. Logika se kao instrumentom služi svim trima prethodno spomenutim. Obični ljudi ponekad izraz „,‘ilum“ ili znanost koriste da označe bilo koje zanimanje odnosno profesiju.“⁶⁾

U Španiji u jedanaestom stoljeću srećemo u vezi sa ilumom mišljenje Ibn Abd al-Narra koji kaže:

„Ekvivalentan izraz za „,‘al-‘ilum“, među ljudima koji se ne služe arapskim jezikom, prevodi se kao „,‘al-ma’rifa“, ali može se prevesti i kao „,‘fahm“.“⁷⁾

Kod spomenutog al-Amirija vidimo mogućnost identifikacije znanosti sa određenim zanimanjem ili profesijom, iako je to shvatanje pripisano običnim ljudima. Da u pitanju upotrebne - praktične vrijednosti znanosti al-

6) Izdanje u Kairu: *Dār al-kitāb al-‘arabi*, 1967. str. 84.

7) ‘Ibn ‘Abd al-Barr: *Ġāmi‘ bayān al-‘ilm...* Bayrūt, Dār-kutub al-‘ilmiya, 1398/1976. Sv. II, str. 37.

Amiri nije usamljen, pokazuje primjer al-Harezmijeve Algebre nastale u prvoj polovici devetog stoljeća. Ovo djelo naslovljeno kao *Al-fabr wa-l-muqābala* bavi se elementarnom praktičnom matematikom, a njenu namjenu objasnio je autor na slijedeći način:

„Ona omogućava ono što je najlakše i najkorisnije u računanju kakvo je ljudima stalno potrebno u slučajevima podjele nasljeđa, sudskim sporovima, trgovini i u svim njihovom međusobnim poslovima kakav je premjer zemlje, kopanja kanala, geometrijski proračuni i druge stvari različite vrste.“⁸⁾

Status iluma u okrilju islamskog naučnog nasljeđa možemo slijediti i u, povremeno veoma razuđenim, klasifikacijskim shemama znanosti čija se pojava može pratiti od rodonačelnika arapske alkemije Džabir ibn Hayyana koji u knjizi „Transformacije potencijalnog u aktualno“ znanosti dijeli u dvije distinktno cjeline - jednu predstavljenu vjerskim, a drugu svjetovnim.⁹⁾

Jednu od ranih dosljedno izvedenih klasifikacionih shema srećemo u djelu *Ihṣā' al-'ulūm* Abu Nasra al-Farābija čije derivate srećemo kod značajnog broja kasnijih pisaca. Ona nije mogla biti mimoidena ni od strane zapadnih autora kao što je Domingo Gundisalvo, filozof i prevodilac iz Toledo koji je, vjerovatno u saradnji sa Ivanom iz Sevilje 1156. godine skoro polovinu pomenutog al-Farabijevo djela preuzeo u svoj kompozitni spis naslovljen *De divisione philosophie*.¹⁰⁾

Pored al-Farabija klasifikacijom znanosti na arapskom bavili su se, između ostalih, Abu Hajjan at-Tavhidi, Ihvan as-safa, Ibn Sina, Ibn Nazm al-Andalusi, Ibn Haldun dok je za nas posebno zanimljiv egipatski autor Muhammed ibn Ibrahim al-Akfani (u. 749/1348)¹¹⁾ kao prethodnik Mustafe Tašköprizadea i Hadži Halife odnosno Katiba Čelebija. U uvodnom dijelu svog enciklopedijskog leksikona naslovljenog *Iršād al-qāšid, ilā'asnā al-maqāšid al-Akfani* se bavi pedagoškim aspektima znanosti da bi u kasnijem tekstu prišao definiranju naučnih disciplina počinjuci sa filozofsko-teoretskim koje dijeli na najvišu - metafiziku, najnižu: prirodoslovlje i srednju, matematičku. Karakteristično je da ova posljednja sadrži geometriju, astronomiju, nauku o brojevima i muziku, dok filozofske znanosti obuhvataju

8) Al-Harazmi: *Kitāb al-ğabr wa-l-muqābala al-Qāhira*, al-Gāmi'a al-miṣriya, 1939. str. 16.

9) Klasifikaciju znanosti kod Džabir ibn Hajjana rekonstruirao je Zaki Nadžib Mahmud u svom radu *Ğābir ibn Hayyān*, al-Qāhira. Wizarāt at-ṭāqāfa wa-l-iršād al-qawmī, 1962. str. 87-107.

10) Ovo djelo, koje ulazi u temelje svake islamske, a isto tako možemo reći, srednjovjekovne zapadne klasifikacije znanosti, prvi put je u Kairu izdao Isan Amin, 1931. godine, zatim 1949. i 1968. Djelo je zajedno sa prijevodom na kastiljanski i latinski u Madridu objavio Angel Gonzales Palencia 19321. godine.

11) Muḥammad b. 'Ibrāhīm al-Akfāni: (u. 749/1348): *'Iršād al-qāšid ilā 'asnā al-maqāšid*. Priredio Abdullatif Muḥammad al-'Abd. al-Qahira. Maktaba Anglu-miṣriya, 1398/1978.

tri velike grupe: politiku, etiku i ekonomiku. Pojedinačno su navedene oblasti književnosti, jezika, paleografije, logike, osnovnih postavki teologije, prava, retorike i jurisprodencije.

U lancu klasifikacije znanja i predmetne analize knjiga kao nasljednik al-Akfanija javlja se osmanski poligraf Mustafa Tašköprizade (r. 901/1495. u 968/1560) koji u svom djelu *Miftāh as-sa'āda*...oko 90 stranica teksta posvećuje klasifikaciji i određenju predmeta nauka. Naglašeno pedagoška crta njegovog djela vidljiva je posebno u uvodu gdje se razmatra vrijednost znanja, pouke i učenja sa jednog etičkog stanovišta, nakon čega je pažnja poklonjena odnosu učitelja i učenika kao i metodologiji prenošenja znanja od onih koji znaju onima koji žele da nauče.¹²⁾

Njegovu građu je skoro u cjelini inkorporirao osmanski enciklopedista iz sedamnaestog stoljeća Hadži Halifa odnosno Katib Čelebi u djelu *Kašf az-zunun an asami al-kutub wa-l-funun*,¹³⁾ kojeg kao jedan od svojih izvora navodi Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak.

II

Pitanjem iluma u kulturi bosanskih Muslimana, koliko je nama poznato, do sada se niko posebno nije bavio. Razlozi za to su brojni i u značajnoj mjeri uzrokovani su malim obimom dostupne objavljene građe na osnovu koje je bilo moguće donijeti neke makar i okvirne zaključke.

Što se usamenoknjiževne građe o toj temi tiče, ona je još oskudnija i otuda nam se materijal koji je sabrao i prezentirao Ljubušak čini još dragocjenijim.

Da bi se uklonile moguće nedoumice koje mogu nastati u vezi sa pitanjem karaktera te građe, tj. da li je u njoj moguće prepoznati individualno autorstvo pojedinačnih izreka, ili je, pak, riječ o općepriznatom fondu usmenog književnog nasljeđa, treba se u vezi sa poslovicama o ilumu, odnosno znanju, koje je Ljubušak donio u svom Istočnom blagu, vratiti prirodi njegovih izvora. Naime, na samom početku svoje Antologije Ljubušak kaže: - Ovo sam blago sve prenio iz naših raznovrsnih turskih čitaba, to jest knjiga, koje se poimenice zovu, i to od arapskih: *Esasul iktibas*, *Nevadirul ekabir*, *Amsali Mejdani* i *Kamus.*, od osmanlijskih: *Humajunname*, *Marifetname*, *Emsali Osmani*, *Džumeli hičemije*, *Nasihatul hućema*, *Haziner letaif*, *Medž-*

12) Puni naslov djela je *Miftāh as-sa'āda wa mišbāh as-siyyāda fi mawdū'āt al-'ulūm*. I-IV al-Qāhira, Dār al-kutub al-hadīta, 1968.

13) *Kašf az-zunūn 'an asāmi al-kutub wa-l-funūn*. I-II, Istanbul, Ma'ārif matba'asi, 1941-43.

muaifunun, Zubdetul emsar i Terbietul atfal, od perzijskih: Mesnevii šerif, Đulistan, Bositan, Perdiattar, Sanihatuladžem.¹⁴⁾

U vezi sa autorima ovih knjiga, Ljubušak kaže:

- Ove i ovakve knjige su napisali naši muslimanski filozofi, kao što je bio arapski spisatelj: Gazali, Firusi Abadi, Farabi Fahri Razi, Zimahšeri, Ahmedi Mejdani, Ibn Ćemal, Ibni Dževzi, Đurđani, Ibn Rušd, od Osmanlija: Merhum Dželanbevi, Ahmedi Midhat, Šinasi, Katib Ćelebi, a u posljednje vrijeme Zija-paša, Ćemal-beg, Mualimi Nadži i Ebi Zija, od perzijskih spisatelja: Hazreti Mevlana, Šejhi Sadi, Vasif, Šejhi Attar i Abdurahman Džami.¹⁵⁾

Ovlašan pogled na naslove navedenih knjiga i imena autora dovoljan je da se zaključi da je među Ljubušakovim izvorima zastupljen prilično heterogen korpus sve tri istočnjačke književnosti u kojem preovlađuju djela antologijskog karaktera.

Po sadržaju knjige pomenute u ovom spisku kreću se od antologije mudrih izreka, do pjesničkih zbirki i pedagoško-didaktičkih traktata.

Neke od istočnjačkih poslovice, među kojima su neke domaćeg porijekla, Ljubušak je donio dvojezično: u originalu i u prijevodu na naš jezik.

U Istočnom blagu u odrednici „O nauci“ srećemo se, između ostalih, i sa slijedećim poslovicama:

„Bolje je znanje nego imanje“, koju poznajemo i iz nekih domaćih zbirki narodne mudrosti.¹⁶⁾ Njen ekvivalenat na arapskom u vezi je sa izjavom hazreti Alije koji je na pitanje: „Da li je bolje znanje ili bogatstvo?“, odgovorio: „Bolje je znanje, jer znanje čovjeka čuva, a bogatstvo može izgubiti.“¹⁷⁾

Od dvojezično donesenih poslovice o ilumu, posebno privlače pažnju dvije: U jednoj se kaže: „al-'ilm bilā 'amalin ka aš-šağari bilā ṭamarin.“ Što znači: „Nauka, bez djela je kao drvo bez ploda“¹⁸⁾ i druga: „al-'ilmu bilā 'amalin ka as-saḥābi bilā maṭarin.“ Znanje bez djela je kao oblak bez kiše.“¹⁹⁾

To što na više mjesta Ljubušak u svojoj Antologiji govori o nauci, mudrosti i pameti, nije nimalo slučajno. Vjerovatno je to nametnula građa kojom se koristio, ali možda i čitalačka publika kojoj je svoj izbor bio namije-

14) *Istočno blago*, „Svjetlost“ Sarajevo, 1988. Sv. I, str. 7.

15) Isto, str. 8.

16) Isto, str. 156.

17) Isto, sv. II, str. 55.

18) Isto, sv. I, str.

19) Isto, sv. I, str. 370.

nio. Možda se upravo u razrješenju te dileme nalazi ključ i za razumijevanje statusa koji je ilum imao u kulturnom okruženju kojem je Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak pripadao.

- Ko poznaje put taj ne pristaje za karavanom.

„ILUM“ IN EASTERN TREASURE OF MEHMED-BEG KAPETANOVIĆ LJUBUŠAK

The relevance of the concept of „ilum“ for the Bosnian Muslim intellectual history has been recognized for some time, especially in connection with the role it has played in the written literary works of well known authorship of philosophical and theological nature.

In Ljubušak's „Eastern treasure“ for the first time, we have the appearance of ilum within the context of Folk literature in a way it was recognized and collected by one of the leading members of Bosnian Muslim intelligentsia at the end of nineteenth century.

This paper represents an attempt for better understanding of ilum which even if it generally belongs to the written literature field has in Ljubušak's Anthology found its way into quite unfamiliar environment of Folk tradition.

